

כשקרקע וכלכלה הן לב העניין

יעקב מצר. כלכלה, קרקע ולאומיות: סוגיות בהיסטוריה כלכלית ובכלכלה פוליטית בשנות המנדט ובמדינת ישראל. הוצאת מאגנס, תשפ"ב, 2023.
324 עמודים.

ספר חשוב זה מתווסף לשורה ראויה לציון של ספרים ומחקרים פרי עטו של יעקב (קובי) מצר, פרופ' אמריטוס באוניברסיטה העברית בירושלים, ונשיאה לשעבר של האוניברסיטה הפתוחה ברעננה. מחיבוריו החשובים הקודמים ראוי לציון את הספר **הון לאומי לבית לאומי 1919-1921**, שהוציא מוסד יד בן-צבי בשנת 1979, וכן את הספר *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, שפרסם בית ההוצאה של אוניברסיטת קיימברידג' בשנת 1998.

הרושם הראשוני העולה אצל הקורא המצוי הוא שהספר נכתב עבור שכבת המתמחים בנושאי הכלכלה הפוליטית, האוהבים לפשפש בטבלאות ובנתונים הסטטיסטיים, אך לא כך הדבר, כי נוסף למראית הזאת ומאחוריה מוצגים סיפורים מרתקים על אודות הדרך הכלכלית שבה התפתח היישוב היהודי בפלסטין המנדטורית לממדים של מדינה המתקיימת בכוחות עצמה, בנבדל מהישות האינטגרטיבית שניסו הבריטים, שליטי הארץ אז, להחיל בארץ באותם ימים, ללא הצלחה מרובה. עוד מתאר הספר את יחסי הגומלין שהיו למשק היישוב היהודי עם המשק הערבי-פלסטיני וכיצד נוצר המשק היהודי בנפרד מהמשק הערבי, מה היו הפרטים והסיפורים שביב "השכנות הכפויה", ואיך נתפסה

והתפרשה זו הן על-ידי קברניטי היישוב היהודי, הן על-ידי קברניטי ממשלת המנדט הבריטי. הספר גם בוחן אם היה שוויון בין יהודים לערבים בחלוקת התקציב של ממשלת המנדט, ומציג תמונת מצב משכילה ומפורטת על אודות הכוחות האנושיים שפעלו במשק היהודי, תוך התבוננות מעמיקה ומעניינת. טוב היה הכותב עושה לו היה מיישם את המתודה הזאת גם על המשק הכלכלי הערבי-פלסטיני, שהוא כמעט בחזקת נפקד בכל הנוגע לממדים האנושיים המוצגים בחברת היישוב, ברמת אנשי המנגנונים הפועלים, כמו גם ברמת אחד העם הפועל בשטח.

בהקדמה לספרו אומר המחבר כי ספר זה הוא מקבץ של חיבורים קודמים אשר הופיעו בבמות אחרות, ובהם נבחנו נושאי כלכלה וכלכלה פוליטית בתקופת המנדט ובמדינת ישראל בהקשרים השוואתיים מגוונים. רוב החיבורים פורסמו לראשונה בבמות שונות (כתבי עת וספרים ערוכים) בשפה האנגלית. על תכלית כינוסם בחיבור אחד בשפה העברית הוא אומר: "כינוסם בלבוש עברי תחת קורת גג אחת נועד להגדיל את זמינותם לקוראי העברית שמתעניינים בהיסטוריה של הארץ הזאת על מורכבותה רבת הפנים" (עמ' 1). יש לציין כי לקראת פרסומם בעברית בספר זה עברו המאמרים התאמה ועדכון.

הספר מורכב משלושה שערים: בשער הראשון ארבעה פרקים, שבהם מוצגים ונבחנים במבט השוואתי רחב המאפיינים הכמותיים העיקריים של כלכלת המנדט על שני משקיה האתניים-לאומיים – היהודי והערבי-פלסטיני. בשער השני שלושה פרקים, שבהם נדונים היבטים של כלכלה פוליטית אתנית-לאומית בנושאי התיישבות וקרקע בתקופת היישוב ובמדינת ישראל בפרספקטיבה בין-לאומית משווה. בשער השלישי שני פרקים, שעניינם עלייה ודפוסי תעסוקה של יהודים כיחידים: הפרק האחד מתעד את מאפייניהם הסוציו-דמוגרפיים של העולים לארץ בעשור הראשון למנדט ובוחן אותם בהשוואה להגירה הבין-לאומית בת-הזמן; הפרק האחר דן בדפוסי תעסוקה עצמית (Self-employment) בקרב יהודים בתפוצות ובארץ במאה ה-20.

מבחינת המבנה, על אף שמדובר באוסף מאמרים, הספר בנוי באופן אחיד ורציף, ופורסם נתונים וניתוחים שלקהל הרחב אין בדרך כלל גישה אליהם. עם זאת, יש מידה מסוימת של הפרת האיזון בכל הנוגע לרמת ההעמקה והניתוח בנוגע לשתי החברות: חברת היישוב היהודי מצד אחד, וחברת הילידים הערבים-פלסטינים מן הצד האחר. הפרת האיזון הזאת קיימת גם בנוגע לשתי התקופות: תקופת היישוב ותקופת המדינה, ומה שביניהם – בעיקר מלחמת 1947–1949, תוצאותיה והשלכותיה, הן על מהות ההרכב האנושי בארץ והיחסים בין שני הלאומים המרכיבים אותה, הן על מהות החברה היהודית והפיכתה מאוכלוסיית

מיעוט לאוכלוסיית רוב, ומיישוב המתנהל באופן אוטונומי תחת מציאות קולוניאלית דר- לאומית לישות לאומית עצמאית.

הדברים הללו אמורים להשפיע על הממדים המתודיים, ובעיקר על הממדים ההשוואתיים בין שתי החברות תחת המצבים המשתנים. השפעות אלה לא קיבלו ביטוי במידה מספקת, דבר שגרם להטיה בלתי-נמנעת לכיוונה של חברת היישוב היהודי בתקופת המנדט, ולהתעלמות כמעט מוחלטת מאוכלוסיית המיעוט הערבי-פלסטיני שנשארה בתחום המדינה היהודית שקמה בשנת 1948, ומהווה היום כ-21% מאוכלוסייתה. כך למשל, תמונה שלמה יותר למציאות הדר-לאומית הייתה מתקבלת לו קָלל הדיון בתרומתה של חברת המהגרים בתקופת המנדט התבוננות גם בתופעת מהגרי העבודה שבאו מהארצות הערביות, ופעלו בעיקר בנמלי יפו וחיפה, במפעלי הזיקוק וברשת מסילות הברזל.

דברים אלה יכולים להוביל אותנו להצביע על ליקוי מתודי נוסף, והוא העדר השימוש במקורות ערביים ראשוניים, כגון מסמכים של לשכות המסחר ושל האיגודים המקצועיים, עיתונות בת-הזמן, וכדומה. השימוש בחומרים בריטיים רשמיים וחומרים של חברת היישוב היהודי ומוסדותיו אינם יכולים לפטור את החוקרים מלנסות ולפצות על אי-האיזון שנוצר כתוצאה מהצנעת ממד השימוש במקורות הערביים, במטרה לנסות ולשרטט את מלוא הממדים של התמונה הכוללת. על הבעייתיות הזאת הצביע החוקר עצמו באחד ממאמריו העוסקים במתודולוגיה של חקר הכלכלה בתקופת המנדט, כשאמר: "ריבוי של ההשקפות ההיסטוריוגרפיות, מגוון שיטות המחקר ורכיב הבחירה האישית של החוקר גורמים, מטבע הדברים, לשונות רבה ואף לשרירותיות בקביעת גבולותיהם ובאפיוניהם של התחומים השונים בחקר ההיסטוריה, לרבות ההיסטוריה הכלכלית, שעוסקת בלימוד ההיבטים הכלכליים של העבר. יתר על כן, מרכזיותם של הרכיבים הכלכליים (צריכה, ייצור, סחר, וחלוקת רכוש והכנסות) בחייהם של יחידים וציבורים, וזיקתם, בין השאר, למשטרים ולמדיניות, לתבניות של ארגון חברתי ומרחבי, כמו גם לדפוסים דמוגרפיים ולדרכי הקניית השכלה וידע, הופכים את בידולה של ההיסטוריה הכלכלית כשדה מחקר 'עצמאי' לבעייתית במיוחד". מי שמעיין בדברים הללו מצפה שישתקפו בעדכונים שנעשו לחיבורים שקובצו בספר. גם על הצורך בהפניית מבט מעמיק יותר לעבר החברה הערבית-הפלסטינית הצביע הכותב באותו מאמר: "לרשימה (חלקית) זו אפשר להוסיף, בהקשר הערבי-ייחודי, את מקורותיה, דפוסייה והשלכותיה הכלכליים של ההגירה הפנימית (בנושא זה נעשתה כבר עבודה רבה ומעניינת על מקרה הבוחן של חיפה, וחלק מפרותיו של המחקר 'החיפני' מוצג גם באסופה שלפנינו), ובהקשר היהודי-יישובי, את בחינת תהליכי ההתערות הכלכלית של

המהגרים־עולים, ואת הנושא הנכבד של חקר הפעולה הקיבוצית (Action Collective), בעיקר בתחומי 'מדינת הרווחה', בקהילה נטולת אמצעי אכיפה שלטוניים. נושא מאתגר זה, אף שהוא בתחום המדיניות, טופל עד עתה בשוליו של המחקר הכלכלי בלבד, ומן הראוי שיועתק למרכזו". גם כאן, מוטב היה לו מסקנה זו הייתה מקבלת יותר ביטוי בספר. עיון קל במפתח השמות המובא בסוף הספר מלמד על מידת השוליות המיוחסת לחברה הערבית־פלסטינית הן ברמת הדמויות הן ברמת המוסדות, או לקולקטיב הלאומי הערבי־פלסטיני, אשר נעדר בבירור מהדיון התיאורטי המעניין והמרתק בנושא "המשטר הקרקעי בתהליך של בניית אומה". הוספת הממד הזה, בפרט בתקופת המנדט, יכולה הייתה להוסיף רבות לנושא הנדון.

אין בנקודות הביקורתיות שהעליתי כאן מלגרוע מערכו החשוב וממקומו של הספר, ומתרומתו בהבאת נושא חשוב זה ללב המודעות הציבורית הרחבה ולשיח האקדמי והנרטיבי על אודות הסכסוך והיבטיו הכלכליים והחברתיים.

פרופ' מוסטפא כנהא, האוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: mustafa@openu.ac.il